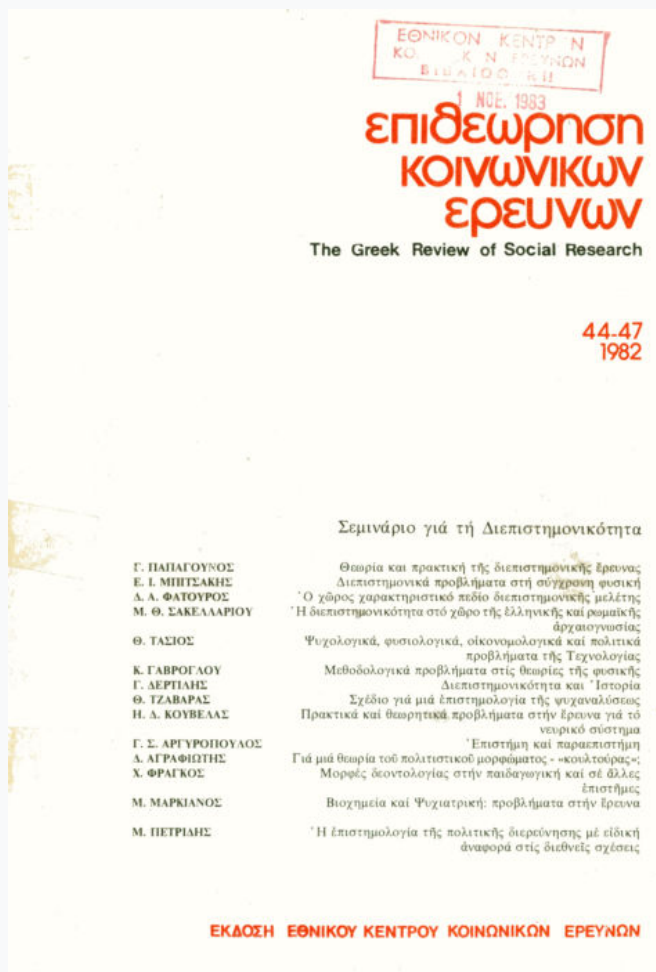


The Greek Review of Social Research

Vol 44 (1982)

44-47



Σχέδιο για μια επιστημολογία της ψυχανάλυσεως

Θανάσης Τζαβάρας

doi: [10.12681/grsr.531](https://doi.org/10.12681/grsr.531)

Copyright © 1982, Θανάσης Τζαβάρας



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Τζαβάρας Θ. (1982). Σχέδιο για μια επιστημολογία της ψυχανάλυσεως. *The Greek Review of Social Research*, 44, 65–73. <https://doi.org/10.12681/grsr.531>

E.K.E. Ep. Kouv. Ep., Gr. R. 50. I., 1983

Σχέδιο για μία επιστημολογία της Ψυχανάλυσεως¹

Θανάσης Τζαβάρας *

«Αὐτός ὁ χῶρος μοῦ φαίνεται σάν μαγικός, μεταξύ σκέψης καί ἀναπνοῆς»²

Ἡ Ψυχανάλυση βρίσκεται, πάνω ἀπό τρία τέταρτα τοῦ αἵωνα μετὰ τὴν πολιτογράφησή της, στὴν παράδοξη θέση ν' ἀναρωτιέται οὐσιαστικά γιὰ τὴ φύση της καὶ νὰ χρειάζεται νὰ δικαιώνει τὴν παρουσία της, καλὴ ὥρα, σὲ μιά συζητήτηση γιὰ τὴ διεπιστημονικότητα.

Ἄς ἀσχοληθοῦμε γιὰ λίγο μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία (ἀνάγκη) δικαιώσεως. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμφανίσεως τῆς θεωρίας τοῦ Φρόντ, στοὺς ἱατρικοὺς κύκλους πρωταρχικά καὶ μεταγενέστερα στὸν εὐρύτερο κύκλο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἡ κυρίαρχη κριτικὴ ἀφορὰ τῆ μὴ «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχανάλυσεως; κριτικὴ ποὺ πολλές φορές βρέθηκε νὰ συμβαδίζει ἀρμονικά μὲ ἠθικῆς φύσεως κατακρίσεις της. Θὰ δοῦμε, πιὸ κάτω, πῶς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ ἀντιμετώπισε τὸ ὅλο θέμα³ εἶναι ὅμως χρήσιμο νὰ λεχθεῖ, πῶς ἀκόμα καὶ μετὰ τὴς πρόσφατες ἐξελιξίεις τῆς ἐπιστημολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν, ἡ μὴ «ἐπιστημονικότητα» τῆς ψυχανάλυσεως ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὴ μο-

* ψυχίατρος - ψυχαναλυτής, Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Ἀ. Π. Θεσσαλονίκης.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο τῆς εἰσηγήσεως στὸ σεμινάριο διεπιστημονικότητας στὶς 10-3-1981, ἐμπλουτισμένο μὲ στοιχεῖα τῆς συζητήσεως καὶ μὲ βιβλιογραφία, συνήθως ὑπὸ μορφή σημειώσεων. Ἡ ἐπικαιρότητα αὐτῆς τῆς συζητήσεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς πολλές πρόσφατες δημοσιεύσεις. Ἀναφέρομαι ἰδιαίτερώς στὸ βιβλίο τοῦ P.-L. Assoun, *Introduction à l'épistémologie Freudienne*. Payot, Paris, 1981, στὸ ἄρθρο τοῦ D. Dunchan, «A Thought of the Nature of Psychoanalytic Theory», *Int. J. Psycho-Anal.*, 1981, 62, 339-349 καὶ στὸ «Freud et la Science» Table Ronde, *L'âne*, 1982, 5, 6-9. A. Bourguignon, «Quelques problèmes épistémologiques posés dans le champ de la psychanalyse freudienne», *Psychanalyse à l'Université*, 1981, 6(23), 381-414. Ὁ ὅρος «ἐπιστημολογία» χρησιμοποιεῖται ἐδῶ (κυρίως) κατὰ τὴ γαλλικὴ ἀποδοχὴ του: Λόγος περὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν.

2. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ἐνὸς προσώπου κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς ψυχαναλυτικῆς σχέσεως εἰκονογραφεῖ πιστὰ τὴν «ἀπορία»: Τί εἶναι ἡ Ψυχανάλυση καὶ τί συμβαίνει στὴν Ψυχανάλυση; Σὲ μεταγενέστερη συζήτηση, ἡ φίλη Μ. Β., συσχέτισε αὐτὴ τὴν ἀπορία μὲ τὴς σκέψεις τοῦ E. Wittgenstein περὶ «μυστικὸ στοιχεῖον» (das Mystische): 6.44: Τὸ μυστικὸ στοιχεῖο δὲν εἶναι πῶς εἶναι ὁ κόσμος, ἀλλὰ πῶς εἶναι. 6.45: Τὸ μυστικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ αἰσθημα τοῦ κόσμου ὡς περιορισμένου συνόλου. 6.522: Χωρὶς ἄλλο, ὑπάρχει αὐτὸ ποῦ δὲν λέγεται μὲ λόγια. Αὐτὸ δέχνεται, εἶναι τὸ μυστικὸ στοιχεῖο (ἀπὸ τὸ *Tractatus Logico-philosophicus*, Ἑλληνικὴ ἐκδόση, Πατάκης, 1978). Τὸ ἀφῆνω ἔτσι, γιὰ συζήτηση...

βολεκτική καταδίκη και τήν αιτία αποκλεισμού της από τόν «επιστημονικό» χώρο. Έγκυρα όνόματα, όπως ο Popper και ο Kuhn, προσετέθησαν τις τελευταίες δεκαετίες στη χορεία τών θετικιστών, νεοθετικιστών, εμπειριοκρατών και άλλων, για να καταδικάσουν τη μέθοδο και τη θεωρία της ψυχανάλυσεως και να συντονιστούν με τα πολλά δίκαια ή φανταστικά που τής πρακτικιστών οι έπαγγελματιές τής (ψυχικής) ύγείας σχετικά με τήν πρακτική της.³

Έπομένως, ή α priori άποδοχή κριτηρίου «επιστημονικότητας» θά έκανε άτοπη αυτή τήν εισήγηση, και, αντί για δικαίωση, ή παρουσία αυτή τής ψυχαναλυτικής προβληματικής σε ένα διεπιστημονικό σεμινάριο θά λειτουργούσε σάν δικαιολογία.

Αυτό λοιπόν που θά ύποστηρίξω στη συνέχεια είναι ότι ή ψυχανάλυση έχει μία καθ' έαυτο έπιστημολογική ύπόσταση, και μέ αυτή τήν έννοια μπορεί να συμβάλει σε μία διεπιστημονική προβληματική.

— Είπα στην άρχή πώς ή ψυχανάλυση βρίσκεται στην παράδοση θέσε ν' άναρωτιέται ακόμα και σήμερα για τό χαρακτήρα της. Μιά τέτοια αίσθηση του παράδοξου δέν μπορεί να προέρχεται από τήν πεποίθηση για τήν ύπαρξη μιάς και άδιαιρέτου ψυχανάλυσεως, δηλαδή ενός «δόγματος» και όχι μιάς θεωρίας, στην πλήρη άποδοχή αυτού του όρου.⁴ Άλλωστε, μόνο ή κατανόηση τών έξελίξεων στη σκέψη του Φρόντ, και κατά συνέπεια στη θεωρία του, μπορεί να στοιχειοθετήσει τήν έπιστημολογική ύπόσταση τής ψυχανάλυσεως. Μετά από αυτή τήν άποδοχή, μπορεί να γίνει κατανοητός και ο τίτλος τής εισήγησέως μου: *Σχέδιο για μία έπιστημολογία τής Ψυχανάλυσεως*.

— «Σχέδιο ή σχεδιάσμα μιάς έπιστημονικής ψυχολογίας» ή «ψυχολογία για νευρολόγους» ήταν ο (πρόσκαιρος αλλά και τελικός) τίτλος ενός δοκιμίου, που έγραψε ο Φρόντ τό 1895, σάν τήν πρώτη του προσπάθεια να παρουσιάσει, υπό μορφή μοντέλου, τις πρώτες θεωρητικές ύποθέσεις και κλινικές πα-

3. 'Υπάρχει ένα είδος «ειρωνείας τής ιστορίας» σε αυτής τής φύσεως τις κριτικές. 'Όταν ο H. J. Eysenck άναρωτιέται «Τί δέν πάει καλά μέ τήν Ψυχανάλυση» και λέει «ή άπάντηση είναι άπλή: ή Ψυχανάλυση δέν είναι έπιστημονική (unscientific)», στο *Uses and Abuses of Psychology*, 1953, Penguin), έθελουφλεί με προστάσις άνάλογες κριτικές, που άπευθύνονται στο σύνολο τής Ψυχολογίας και έν γίνεται τίς έπιστημες του άνθρώπου που άπλοποιεί τά έπιστημολογικά πρόβλήματα που ακόμη σήμερα περιμένουν άπάντηση για όλους αυτούς τους τομείς (βλέπε και P. Greco, «Epi-stémologie de la Psychologie», p. 927-991, in *Logique et Connaissance Scientifique*, sous la direction de J. Piaget, Pléiade). Άλλωστε, ή ταυτότητα τών έπιστημών τής Ψυχολογίας παραμένει άσαφής, όπως πολύ σωστά τό ύπογραμμίζει στην άνασκόπησή του ο C. G. Mueller, «Some Origins of Psychology as Science», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 9-29.

Τέλος, δέν πρόκειται ν' άσχοληθώμε σε αυτή τήν εισήγηση με τό πρόβλημα του όρισμού τής «έπιστημονικότητας» ή τής 'Επιστήμης, γιατί άλλοι ειδικότεροι άσχολούνται σε αυτόν τόν τόμο.

4. 'Η χρησιμοποίηση έδώ τής έκφράσεως «δόγμα» παραπέμπει στις ιδεολογικές χρησιμοποιήσεις και μεταμορφώσεις τής Ψυχανάλυσεως. Σχηματικά, μπορούμε να παραδεχτούμε τρεις πηγές παραγωγής μιάς τέτοιας «ιδεολογοποίησης» α) 'Ενδο-ψυχαναλυτική, μέ κύρια πηγή τούς οργανωμένους σε έταιρείες π.χ. ψυχαναλυτές (βλέπε π.χ. F. Roustang, *Un Destin si Funeeste*, Minuit, 1976), β) Κοινωνική, ή άλλιώς σχέσεις ψυχανάλυσης-κοινωνίας, όπου ή Ψυχανάλυση προβάλλεται και βιώνεται σάν «εφικτή» ιδεολογία τής κοινωνίας (βλέπε π.χ. R. Castel, *Le Psychanalyse*, Maspero, 1973), γ) 'Αντι-ψυχαναλυτική, πηγή που, από αντίθεση με τήν ψυχανάλυση, τήν εγκαθιστά σάν ιδεολογία (βλέπε εις τά καθ' ήμάς, τό έκ καροτίσιών best-seller: Λούτβιχ, *'Ο Φρόντ χωρίς μίσκα*, σε πολλαπλές κλεψίτυπες εκδόσεις).

ρατηρήσεις τοῦ νέου «κλάδου» τῆς ψυχανάλυσεως. Ἡ ἐπιστημολογική του πρόθεση περιγράφεται σαφῶς:

«Σέ αὐτό τό Σχέδιο προσπαθήσαμε νά εἰσαγάγουμε τήν ψυχολογία εἰς τό πλαίσιο τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, δηλαδή νά ἀναπαραστήσουμε τίς ψυχικές διεργασίες ὡς καταστάσεις (états) ποσοτικά καθοριζόμενες καί ὡς διακριτά στοιχεῖα τῆς ὕλης, καί αὐτό, μέ τόν σκοπό νά τίς καταστήσουμε προφανείς καί ἀδιαφιλονίκητες» (σ. 315 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως).

Τό δοκίμιο αὐτό ὁ Φρόντ ἐστειλε στόν Fliess γιά κριτική, ἀλλά, θεωρώντας αὐτή τήν προσπάθεια ἀτελή καί πρόωρη, δέν τό δημοσίευσε ποτέ.⁵

— Τό 1981, ἡ πρόθεση νά καθορισθεῖ ἕνα ἐπιστημολογικό πλαίσιο γιά τήν Ψυχανάλυση παραμένει ἀπό τήν ἀποψη τῶν κινήτρων ἢ ἴδια μέ τήν ἀρχική (καί τίς μεταγενέστερες) προσπάθεια τοῦ Φρόντ τοῦ 1895, μέ τή μόνη οὐσιαστική διαφορά ὅτι τό ὅποιο καινούργιο «σχέδιο» θά πρέπει νά συμπεριλαμβάνει, ἐκτός ἀπό τό συνολικό ἔργο τοῦ Φρόντ, τό ἔργο τῶν φροϋδιστῶν, καθώς καί τόν κριτικό λόγο γύρω ἀπό τήν ψυχανάλυση. Εἶναι περιττό, ἐπί τοῦ παρόντος, νά ὑπογραμμίσουμε τήν ἀνάγκη τῆς «συμμετοχῆς» ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων σέ αὐτό τό «σχέδιο». Εἶναι τό ἀντικείμενο τοῦ δευτέρου μέρους αὐτῆς τῆς ἐργασίας.⁶

— Σάν προοίμιο ὅμως γιά κάθε «σχέδιο», ὅπως καθορίζεται πιό πάνω, θεωρεῖται ἀναγκαῖο νά περιγραφεῖ, ἔστω καί σχηματικά, τό «γένος» καί τό «εἶδος» τῆς ψυχανάλυσεως ἢ, καλύτερα, νά καθοριστεῖ ὁ *χώρος* καί τό *ἀντικείμενό* τῆς. Σέ αὐτό τό σημεῖο, θεωρῶ ἰδιαίτέρως βοηθητικά τά κριτήρια πού προτείνει ἡ «Ἱστορική ἐπιστημολογία» τοῦ G. Bachelard, γιά τή γένεση καί αὐτονομία ἐνός «κλάδου»: Παραγωγή ἐπιστημολογικῆς τομῆς μέ τήν ἀποδέσμευση τοῦ «κλάδου» ἀπό τήν ἰδεολογική του προϊστορία, στήν περίπτωση μᾶς, τῶν ψυχολογικῶν θεωριῶν, ἐπαναθεσμοποίηση, μετά ἀπό ἐπαναδόμηση, ἐνοιῶν καί, τέλος, προτάσεις γιά τήν ἐπίλυση τῶν μειζόνων ἐπιστημολογικῶν ἐμποδίων κάθε θεωρίας ψυχισμοῦ.⁷ Μποροῦμε νά θεωρήσουμε, λοιπόν, πῶς ἡ Ψυχανά-

5. Τελικά, τό κείμενο αὐτό δημοσιεύθηκε τό 1950, ἑντεκα χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Φρόντ, καί περιλαμβάνεται στόν 1ο τόμο τῆς *Standard Edition*, p. 295-387 (ἀγγλικά), ἢ στόν τόμο *Naissance de Psychanalyse*, PUF, p. 307-396 (γαλλικά). Ἐκτοτε, τό κείμενο αὐτό προβληματίζει ἰδιαίτερος τούς θεωρητικούς τῆς Ψυχανάλυσεως. Παρ' ὅλο ὅτι πολλές ἀπό τίς ἰδέες πού ὑπάρχουν στό «Σχέδιο» συμπεριλαμβάνονται αὐτοῦσιες σέ μεταγενέστερα ἔργα τοῦ Φρόντ, ὅπως στήν *Ἐπιστήμη τῶν Ὀνειρῶν* (1900), τό σύνολο τῆς ἐπιστημολογικῆς του προβληματικῆς ἔμεινε ἀγνωστο καί στούς μαθητές του καί στούς ἐπικριτές του. Μιά ὀλόκληρη, ἄλλωστε, θεώρηση τοῦ φροϋδικοῦ ἔργου θεωρεῖ αὐτή τήν πρώτη προσπάθεια, ἢ καί ἀκόμη αὐτή τήν πρώτη ἐποχή τοῦ ἔργου ἐνός Φρόντ νευρολόγου-«ἐπιστήμονα», σάν τή μόνη «ἐπιστημονική» ἔκφραση τῆς Ψυχανάλυσεως (βλέπε, π.χ., U. Levin, *Freud's Early Psychology of the Neuroses. A Historical Perspective*, University of Pittsburgh Press, 1978).

6. Σχετικά μέ αὐτή τήν ἀνάγκη ἐνός καινούργιου, ἔστω καί «πρόσκαιρου» σχεδίου ἐπιστημολογικῆς τοποθέτησης τῆς Ψυχανάλυσεως, παραπέμω καί πάλι στίς δύο πρῶτες ἀναφορές τῆς σημειώσεως I, καί κυρίως στήν εἰσαγωγή τοῦ P.-L. Assoun (σ. 15-37).

7. Ἐκτός ἀπό τόν P.-L. Assoun (πιό πάνω), ἀναφέρομαι στήν παρουσίαση τοῦ D. Lecourt, *L'Épistémologie Historique de Gaston Bachelard*, 1972, J. Vrin, Paris, καί φυσικά στόν G. Bachelard, *La formation de l'esprit scientifique*, 1938 (1975), J. Vrin, Paris. Νά σημειωθεῖ ἰδιαίτερος ὁ ὑπότιτλος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου: *Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*. Εἶναι γεγονός πῶς ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Bachelard γιά νά «δικαιωθεῖ» ἡ Ψυχανάλυση

λυση άπαντάει θετικά στά κριτήρια αυτά, και έτσι νομιμοποιείται σάν «κλάδος» ιδιαίτερος. Νά θυμήσω μονολεκτικά σέ τί συνίστανται αυτές οι θετικές άπαντήσεις. Ή επιστημολογική τομή εκφράζεται κυρίως μέ τήν άποδέσμευση τής ψυχαναλυτικής θεωρίας άπό τό προγενέστερο ιδεολογικό δίπολο «σώμα-ψυχή». Αυτή ή άποδέσμευση όδήγηε στή δυνατότητα δομησεως μιάς θεωρίας τού ψυχισμού, μέ, μέσα άπό τήν σωματοψυχική ένότητα, εκφράζει τήν ίσοτιμία τών διαφόρων δομικών στοιχείων τού Άνθρώπου. Μέ τή θέσπιση όμως αυτής τής ένότητας, προτείνονται και ίκανοποιητικές άπαντήσεις στά επιστημολογικά έμπόδια κάθε θεωρίας ψυχισμού: τήν *ψυχή* και τή *συνείδηση*. Αυτό τό τελευταίο επιτυγχάνεται μέ τόν επαναπροσδιορισμό τής έννοιας «συνείδηση», σάν τόν συνειδητό πόλο τού ψυχισμού, μιά και άλλος είναι ό άσυνείδητος πόλος. Ή ψυχανάλυση, προτείνοντας δυναμικές και διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ αυτών τών πόλων, είναι σέ θέση νά περιγράψει και νά εξηγήσει μεγάλο αριθμό προβλημάτων πού τίθενται σέ κάθε ψυχολογία. Τέλος, ή μεγάλη σημασία, πού έχει στή φροϋδική θεωρία τό άσυνείδητο, επιτρέπει τή μονολεκτική κατονομασία τής Ψυχανάλυσεως σάν «*έπιστήμη*» τού *Άσυνείδητου*.⁸ Αυτή λοιπόν ή «έπιστήμη» συνδέει στενά τή λειτουργία τής θεωρίας μέ τήν πρακτική της, έτσι ώστε νά μήν μπορεί νά θεωρηθεί (τουλάχιστον πρωτογενώς) ή ψυχανάλυση χωρίς τή συνεχή και άμφοτεροβαρή διεξόδυση πρακτικής και θεωρίας. Ή μεθοδολογία τής πρακτικής, μέσα άπό τό χειρισμό τής *μεταβίβασης-άντιμεταβίβασης*, εκφράζεται εξειδικευμένα μέ τήν *έρμηνεία*, ή όποία μέ τήν σειρά της τροφοδοτείται και τροφοδοτεί τή θεωρία. Στο επίπεδο αυτό, τό θεωρητικό, ό Φρόνυτ καθόρισε μιά βασική μεθοδολογική άπαίτηση: τήν πλήρη *μεταψυχολογική* περιγραφή κάθε ψυχαναλυτικής έννοιας, δηλαδή τή σύνθεση και τών τριών άπόψεων: τής *δυναμικής*, τής *οικονομικής* και τής *τοπικής*.

Ή μεταψυχολογική διάσταση καθορίζει τή μεθοδολογική άυτόνομια τής ψυχανάλυσεως και άποτελεί τήν πιό δυναμική τής έκφραση, δεδομένου ότι επιτρέπει τή συνεχή μετατροπή της σάν θεωρίας, μέ τήν ένσωμάτωση νέων δεδομένων τής κλινικής (άλλά και κοινωνικής) παρατηρήσεως, καθώς και στοιχείων άπό άλλες «ειδικότητες».⁹

μπορεί νά προκαλέσει άντιρρήσεις, κυρίως άπό τούς κρατούντες τής «άγγλοσαξονικής» επιστημολογίας. Έπί τού παρόντος, μιά πρώτη άπάντηση δίνει ό ίδιος ό Bachelard στό κεφάλαιο «Ή Επιστημονική άντικειμενικότητα και Ψυχανάλυση» (σ. 239, in *La formation...*): «Ψυχολογικά, δέν υπάρχει άλήθεια χωρίς επάνορθωση τού λάθους. Μιά ψυχολογία τής αντικειμενικής στάσεως (attitude), είναι μιά ιστορία τών προσώπων μας λαθών».

8. Δέν μου διαφεύγει τό γεγονός ότι ό διασμός ψυχή-σώμα μπορεί νά μεταθίεται άπό τούς πούς τό δίπολο συνείδηση-άσυνείδητο. Μπορούμε νά δούμε τήν προσπάθεια τού Φρόνυτ νά συμπληρώσει τήν πρώτη του τοπική θεωρία μέ τή δεύτερη, σάν έκφραση άποσβέσεως «κάθε» διχοτόμησης τού ψυχισμού, σάν συνέπεια τής θεωρίας. Πέρα όμως άπό αυτό, στήν ίδια κατεύθυνση μπορούμε νά άναζητήσουμε τή σχετική μονοπολικότητα στήν όνομαζόμενη «Ego Psychology», άμερικάνικη μετεξέλιξη τού φροϋδισμού, και τήν παλινδρομική ψυχοσωματική ψευδοένότητα στό έργο τού Alexander. Όσον άφορά τή λακανική «έπιστροφή στόν Φρόνυτ», παραπέμπω στήν έργασια τού M. Μακρίδη μέ τόν ευγλωτίτο τίτλο: *Ή Ψυχανάλυση τού Δομημένου Ήσκαμένου*, Έρασμός, 1977.

9. Όπως και άλλου υπογράμμισα (*Προλεγόμενα στήν Ψυχαναλυτική προσέγγιση τής προβλημα-*

— Προτοῦ ὅμως προτείνουμε τοὺς ὅρους πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά θεωροῦμε τήν ψυχανάλυση «κλάδο» μέ αὐτόνομη ἐπιστημολογική ὑπόσταση, ἄς θυμηθοῦμε (πάλι) τὸ ρόλο πού ἔπαιξε ἡ ψυχαναλυτικὴ «πρόταση» τὴν ἐποχὴ πού ἐμφανίστηκε (καί μεταγενέστερα). Σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε νά παραθέσουμε τὴ γνώμη τοῦ G. Canguilhem:¹⁰ «Ὁ Φρόντ συνέκρινε τὸ σκάνδαλο, πού προξένησαν οἱ πρῶτες παρουσιάσεις τῆς θεωρίας τῆς ψυχανάλυσεως, μέ τίς ἀντίστοιχες ἀντιδράσεις πού εἶχαν προκαλέσει τὸν 17ο αἰῶνα ἡ Κοσμολογία τοῦ Γαλιλαίου καί τὸν 19ο αἰῶνα ἡ Βιολογία τοῦ Δαρβίνου. Καί ὄντως, καί στίς τρεῖς αὐτές περιπτώσεις, ὁ ἄνθρωπος βρέθηκε διαδοχικά ἀποστερημένος ἀπὸ τρεῖς βολικές ψευδαισθήσεις: τὴν ψευδαίσθηση τῆς συμπτώσεώς του μέ τὸ κέντρο τοῦ Κόσμου, τὴν ψευδαίσθηση τῆς μοναδικότητάς του γενεαλογικοῦ του δένδρου καί τὴν ψευδαίσθηση τῆς δυνατότητας νά ἔχει πρόσβαση σέ μιὰ ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του». Μέ ἄλλα λόγια, μποροῦμε νά δεχτοῦμε πὼς ἡ ψυχανάλυση ἀνακίνησε καί κλόνισε τὴ βολικὴ θέση τοῦ νοήματος καί τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶχε παραχθεῖ ἀπὸ τίς προηγούμενές τῆς κοσμοθεωρίες.¹¹ Βεβαίως, δύο ἄμεσα ἐρωτηματικά γεννῶνται ἐδῶ: εἶναι ἡ ψυχανάλυση ἡ πρῶτη πού εἶχε τέτοια δράση; Εἶναι ἡ ψυχανάλυση μιὰ κοσμοθεωρία;

Γιὰ τὴν πρώτη ἐρώτηση, φυσικά, ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητικὴ, ἀλλὰ προφανῶς ὁ πρωταγωνιστικὸς ρόλος τῆς ψυχανάλυσεως θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στὴν πρόταση μιᾶς πρακτικῆς (τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας) καί στίς εὐρύτερες διασυνδέσεις τῆς μέ τὴν ἰατρικὴ καί τίς ἐπιστῆμες τῆς φύσεως. Γιὰ τὴ

τικῆς ἀτόμου-ομάδας, Σύγχρονα Θέματα, 1982, 79-81), ἡ συγγένεια τῶν ὄρων «μεταψυχολογία» καί «μεταφυσική» δέν εἶναι καθόλου τυχαία. Γιὰ τὸν Φρόντ, ἡ «μεταψυχολογία» συνίσταται στίς ἐπιστημονικὲς ἀπόπειρες γιὰ ἀνασκευὴ τῶν κατασκευασμάτων τῆς «μεταψυχολογικῆς». Ἡ «μεταψυχολογικὴ» διάσταση (καί ἀπαίτηση) δέν συναντᾷ τὴν ὁμοθυμία τῶν σύγχρονων ψυχαναλυτῶν. Αὐτὸ εἶναι κατανοητὸ ἂν σκεφτεῖ κανένας τὴν τάση πού θυμίσσαμε στὴ σημείωση 5, πού μπορεῖ καί ἄλλοιῶς νά διαχωριστεῖ σέ «ἐπιστημονικούς» καί «φιλοσοφικούς» ψυχαναλυτές. Εἶναι προφανές ὅτι γιὰ τὴν πρώτη κατηγορία ψυχαναλυτῶν, κάθε «μετά» ἔννοια δέν μπορεῖ παρά νά προέρχεται «ἐκ τοῦ πονηροῦ» (βλέπε τὴν ἐνδιαφέρουσα παρουσίαν αὐτῆς τῆς ἀπόψεως in D. Duncan — πῶς πάνω — καί γενικότερα στὸ βιβλίο K. H. Pribram and M. M. Gill, *Freud's "project" Re-Assessed*, Basic Books, 1976).

10. G. Canguilhem, *Ideologie et rationalité dans l'histoire des sciences de la vie* (J. Vrin, Paris, 1977), σελίδα 101.

11. Ἡ ἔκφραση «Remise en cause du statut du sens» ἔδωσε ἀφορμὴ σέ συζήτηση καί κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς παρουσιάσεως καί σέ προγενέστερη συζήτηση στὸ Κέντρο Φιλοσοφικῶν Ἐρευνῶν (Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1980). Δέν εἶναι ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς παρουσιάσεως νά συζητηθοῦν οἱ φιλοσοφικὲς (ἐκλεκτικὲς) συγγένειες τοῦ Φρόντ καί τῶν φροειδιστῶν. Πρέπει λάβουμε ὅπως ὁποῖοτε ὑπόψη μας τὴ λειτουργικότητα μέσα στὸν ψυχαναλυτικὸ λόγο τοῦ «νοήματος», τῆς «ἐννοίας» καί κατὰ συνέπεια τῆς «ἐρμηνείας», ὅπως καί τὴ λειτουργικότητα τοῦ πιθανοῦ ρόλου τῆς ψυχανάλυσεως σάν νέου «διαφωτισμοῦ» ἢ ἀκόμη σάν «θεωρίας τῆς γνώσης». Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἐκτεταμένη καί ἀναφέρω πάλι μόνο τὴν εἰσαγωγὴν στὸ βιβλίο τοῦ P. L. Assoun (πῶς πάνω) ἀλλὰ μόνο στίς ἐργασίες τοῦ ἴδιου: *Freud, la philosophie et les philosophes*, PUF, 1976 καί *Freud et Nietzsche*, PUF, 1980. Μία ἄλλη σκοπιά, ἀλλὰ στὴν ἴδια κατεύθυνση, ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὸν P. Kaufmann, «Freud: La théorie freudienne de la culture», p. 11-69, in *La Philosophie*, sous la direction de F. Chatelet, 4ος τόμος, Marabout 1979. Τέλος, ὑπάρχει ἐστὶ ἑλληνικὰ ἢ ἐργασία τοῦ I. Μπούγα, «Ψυχανάλυση καί Φιλοσοφία. Φροειδικὴ ἀνθρωπολογία καί προβληματικὴ τοῦ ὑποκειμένου», *Φιλοσοφία*, 1980-81, 10-11, 148-191.

δεύτερη ερώτηση, ή άμεση απάντηση μπορεί νά είναι «*εὐτυχῶς - ἡ - ψυχανάλυση - δέν - εἶναι - κοσμοθεωρία*» (βλέπε καί σημείωση 4). Σαφέστερα ὁμως: «ἡ ψυχανάλυση δέν εἶναι μία *Weltanschauung*, οὔτε μία φιλοσοφία πού ἰσχυρίζεται πῶς προσφέρει τά κλειδιά τοῦ σύμπαντος. Πρυτανεύεται ἀπό ἓνα ἰδιαίτερο σκοπό, αὐτόν πού ἱστορικά καθορίζεται σάν ἀνάπτυξη τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου. Θέτει δέ αὐτή τήν ἐννοια μέ τρόπο καινούργιο, ἐπαναπροσδιορίζοντας τό ὑποκείμενο μέσα ἀπό τήν *σημαίνουσα ἐξάρτησή του*» (J. Lacan).¹²

Αὐτές οἱ διευκρινήσεις, σέ συνδυασμό μέ ὅ,τι λέχθηκε μέχρι στιγμῆς, ἐπιτρέπουν λοιπόν νά δεχτοῦμε τήν αὐτόνομη ἐπιστημολογική ταυτότητα τῆς ψυχανάλυσεως. Εἶδαμε πῶς ἀποσπαστήκε ἀπό τίς προηγούμενες ψυχολογικές θεωρίες, ποιά εἶναι τά μεθοδολογικά ἐργαλεῖα τῆς, καθώς καί οἱ στοχεύσεις τῆς. Αὐτό πού μένει νά ξεκαθαριστεῖ εἶναι ἡ πραγματική ὑπόσταση, τῆς *sui generis* διαδικασίας, πού, μέσα ἀπό τήν ἰδιότυπη σχέση θεωρίας-πράξης, ὀρίζει σήμερα, ὅπως καί χτές, τήν ψυχανάλυση. Γιατί, πράγματι, αὐτός ὁ νέος «κλάδος», ἢ αὐτή ἡ νέα «εἰδικότητα», εἶναι *sui generis*, εἶναι μία πρωτόφαντη «*κλινικο-θεωρητική πρακτική*»,¹³ ἢ καλύτερα μία «*πρακτικοποιητική δραστηριότητα*», ὅπως τήν ὀνομάζει ὁ Κ.Καστοριάδης, στό δοκίμιό του *Ἐπιλεγόμενα σέ μία θεωρία τῆς ψυχῆς πού κατάφεραν νά τήν παρουσιάσουν σάν ἐπιστήμη*.¹⁴ Εἶναι, φυσικά, ἀδύνατο νά παραρσηστεῖ ὁλόκληρο τό ἐπιχείρημα τοῦ συγγραφέα, μπορούμε ὁμως νά παραθέσουμε τή συμπερασματική παράγραφο τῆς δεύτερης ἐνότητας τοῦ δοκιμίου: «Ἡ ψυχανάλυση δέν ἔχει σάν σκοπό τήν ψυχαναλυτική *ἐνέργεια*, ἀλλά οὔτε ἓνα *ἔργον* ἐξωτερικό τοῦ χρήματος (πλούτου). Τό *ἔργον* τῆς ψυχανάλυσεως, καθώς καί τό *ἔργον* τῆς παιδαγωγικῆς ἢ τῆς πολιτικῆς, εἶναι μία μή προϋπάρχουσα *ἐνέργεια* καί αὐτό τό *ἔργον* εἶναι ἀπό ἐκεῖνα «πού ἡ φύση ἀδυνατεῖ νά ἐπιτελέσει». Δέν πρόκειται γιά μία ἀπλή ἐνεργοποίηση τῶν ἱκανοτήτων τοῦ ἀτόμου, οὔτε μία δραστηριοποίηση μίας δυνάμεως πού στήν πραγματικότητα προϋπῆρχε, ἀλλά πρόκειται γιά μία δραστηριότητα μιᾶς δυνάμεως σέ δεύτερο βαθμό, ἓνα δύνασθαι εἶναι (καί πράττειν), ἢ Ψυχανάλυση σάν αὐτομεταβολή, εἶναι μία *πρακτικο-ποιητική δραστηριότητα*».

— Αὐτή ἡ αὐτομεταβολή, ὁ αὐτομετασχηματισμός, ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα μία διεπιστημονική προβληματική. Καί ὁ λόγος εἶναι ὅτι ναι μέν ἡ Ψυχανάλυση διαθέτει εἰδική μέθοδο καί κάποιο εἰδικό πεδίο μελέτης, ἀλλά ἐμπεριέχει ἐξ ὀρισμοῦ τίς προϋποθέσεις καί μετασχηματισμοῦ τῆς καί ἐμπλουτισμοῦ τῆς ἀπό ἄλλους «κλάδους». Ἄς δοῦμε ὁμως πῶς ὁ ἴδιος ὁ Φρόντ, τῶ 1922 πιστεύει (ἀκόμη) πῶς ἡ «Ψυχανάλυση εἶναι μία ἐμπειρική ἐπιστήμη [καί ὡς ἐκ τούτου] ἐντελῶς ἀντίθετη ἀπό τή Φιλοσοφία» καί αὐτό γιά τό λόγο πῶς «ἡ ψυχανά-

12. J. Lacan, *Seminaire sur l'oeil et le regard*, ὅπως ἀναφέρεται ἀπό J. B. Yelnik, «L'écriture de dirac, ornica», *Analytica*, 5, 35-45.

13. J. P. Valabrega, *La formation du psychanalyste* (Belfond, 1979).

14. C. Castoriadis, *Epigomena à une théorie de l'âme que l'on a pu présenter comme science*. Ἀρχικά, «In Inconscient», 1968, 8, συμπεριλαμβάνεται στό *Les carrefours du labyrinthe*, p. 29-64, Seuil, 1978. Ἐπίσης καί ἐλληνική μετάφραση, στό κείμενο 7, σέ ἰδιωτική ἔκδοση-μετάφραση τοῦ Β. Τομανᾶ, Θεσσαλονίκη

λυση παραμένει τό δυνατόν πιό κοντά στά δεδομένα (facts) του πεδίου μελέτης της, προσπαθεί νά ἐπιλύσει τά ἄμεσα προβλήματα πού θέτει ἡ παρατήρηση, προχωράει ψηλαφητά τό δρόμο της μέ τή βοήθεια τῆς ἐμπειρίας, εἶναι πάντα ἀτελής καί πάντα ἔτοιμη νά διορθώσει ἢ νά ἀλλάξει τίς θεωρίες της».¹⁵ Ἀπό αὐτό τό βραχύ ἀπόσπασμα μπορούμε νά διαπιστώσουμε μία (οὐσιαστική) ἀλλαγὴ τοῦ Φρόντ μπροστά στό ἐπιστημολογικό πρόβλημα, πού τοῦ ἔθετε ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ψυχανάλυσεως. Τό 1895 πίστευε σέ μία ψυχολογία, κλάδο τῶν ἐπιστημῶν τῆς Φύσεως, πού εἶχε τή δυνατότητα (καί τήν ὑποχρέωση) νά παράγει μοντέλα κτλ. Τό 1923, πιστεύει πάντοτε ὅτι ἡ Ψυχανάλυση (μπορεῖ νά) εἶναι ἐμπειρική (ἐπιστήμη), ἀλλά ἡ λειτουργικότητα τῆς θεωρίας της ἔχει κερδίσει σέ διαλεκτικά στοιχεῖα, ἐνῶ ἔχει χάσει σέ θετικιστική σιγουράδα.¹⁶ Κάποια πηγὴ αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ στό γεγονός ὅτι ὁ Φρόντ, μετὰ ἀπό τήν πρώτη, καθαρά κλινική, περίοδο τῆς ἔρευνάς του, στράφηκε καί πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις, γενικεύοντας τήν ἐφαρμογὴ τῶν ψυχαναλυτικῶν ὑποθέσεων πρὸς φιλοσοφικά, κοινωνικά θέματα ἢ καί προβλήματα σχετικὰ μέ τή δημιουργία τῶν τεχνῶν. Μία τέτοια διαδικασία ἐκφράζεται καθαρά ἀπό τόν ἴδιο τόν Φρόντ σέ δύο ἄρθρα πού ἔγραψε τό 1913 γιά τό ἰταλικό ἐπιστημονικό περιοδικό *Scientia*.¹⁷ Στό πρῶτο ἄρθρο, μέ ὑπότιτλο «Τό ψυχολογικό ἐνδιαφέρον τῆς Ψυχανάλυσεως», διαβάζουμε: «Ἡ ἱατρικὴ σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως δέν ἐπαρκεῖ γιά νά παρουσιαστεῖ σέ ἓνα κύκλο διανοουμένων (savants), πού ἐνδιαφέρονται γιά τή σύνθεση τῶν ἐπιστημῶν». Καί συνεχίζει (πῶς ἀκόμη εἶναι πρόφρων κάθε βεβαιότητα γιά τή σημασία τῆς Ψυχανάλυσεως: «...Ἄν παρ' ὅλα αὐτὰ θεωρῶ τό πείραμα πού πραγματοποιεῖ ἡ Ψυχανάλυση νόμιμο, εἶναι γιὰτί ἰσχυρίζεται πῶς μπορεῖ νά ἐνδιαφέρει καί ἄλλους (ἐπιστήμονες), ἐκτός ἀπό τοὺς ψυχιάτρους, μιᾶς καί καταπιάνεται καί μέ ἄλλες σφαῖρες τῆς γνώσης, καί ἀποκαλύπτει ἀπρόσμενες σχέσεις μεταξύ τους, καί τῆς παθο-

15. S. Freud, Two Encyclopaedia Articles (1923) (1022) a. «Psychoanalysis», b. «The Libido Theory» in *Standard Edition* (S.E.), τόμος XVIII. Ἡ ἀναφορὰ στή σ. 253.

16. Στό σημεῖο αὐτό μπορῶ νά ἀναφερθῶ πολύ σύντομα σέ ἓνα θέμα πού συζητήθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ σεμιναρίου, καί πού ἀνοίγει τό τεράστιο κεφάλαιο σχέσεων ἀνάμεσα στό φροϋδιισμό καί στό μαρξισμό. Μιά ἀπό τίς ἀρχικές κριτικές τοῦ φροϋδισμού ἀπό μαρξιστές ἦταν ἡ προσκόλλησή του στήν ἐμπειρία καί ὁ θετικισμός του (ἀλλά συγχρόνως καί τό γεγονός ὅτι ἡ ψυχανάλυση εἶναι καί αὐτὴ μία ὑποκειμενικὴ Ψυχολογία). Αὐτό ἐκφράζεται μέ ἓνα σαφέστατο τρόπο στό θαυμάσιο βιβλίο τοῦ 1927 (μεταφρασμένο ὁμως ἀγγλικά τό 1976 καί γαλλικά τό 1980 τοῦ V. N. Vološinov, *Freudianism a Marxist Critique*. Translated by I. R. Titunik, Academic Press. M. M. Bakhtine (V. N. Volochinov), *Ecrits sur le Freudisme*, traduits par G. Verret, 1980, L' Age d' Homme, Lausanne. Μὲ αὐτὴ τήν εὐκαιρία ὑπογραμμίζω πῶς ὁ Vološinov καί ὁ Bakhtine, γλωσσολόγοι καί κριτικοὶ λογοτεχνίας ἐπηρεασμένοι ἀπό τὴ σχολὴ τῆς Πράγας, κάνουν μία θαυμάσια σημειολογικὴ κριτικὴ στό (μέχρι τότε) ἔργο τοῦ Φρόντ (βλ. καί Appendix II: V. N. Vološinov and the Structure of Language in Freudianism, by N. H. Bruss, ὅπου ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα σύνθεση τῶν προσφάτων ἐξελίξεων τῆς ψυχανάλυσης μέ τόν J. Lacan). Δυστυχῶς, ἡ λαμπρὴ ἐξαίρεση τοῦ Vološinov δέν μπορεῖ νά ἐλαττώσει τήν ἀρνητικὴ ἐντύπωση πού ἔχει κανεὶς συμβουλευόμενος, κυρίως, τὴ σοβιετικὴ μαρξιστικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, ὅπως τό Ph. Bassine, *Le problème de l' inconscient*, éditions de Moscou 1973, ἢ τό συλλογικὸ *Psychotherapy in the Soviet Union*, Translated ed by R. B. Winn, Grove Press, New York, 1961.

17. S. Freud, «The claims of Psycho-analysis to Scientific Interest», in S. E. XIII, p. 165-190.

λογίας της ψυχικής ζωής». Στη συνέχεια εικονογραφεί την πιά πάνω θέση με παραδείγματα: τὰ όνειρα, οι παραπράξεις, ή έννοια της ψυχικής πραγματικότητας, οι συναισθηματικές επιδράσεις στις διανοητικές διεργασίες. Τό δεύτερο άρθρο προτείνει συγκεκριμένα τό πώς ή Ψυχανάλυση μπορεί νά ενδιαφέρει τις μη ψυχολογικές επιστήμες.

«Παραθέτω μόνο τόν κατάλογο αυτών τών επιστημών, πού μπορούμε νά τόν θεωρήσουμε εύγλωττο: Φιλολογία, Φιλοσοφία, Βιολογία, επιστήμες Γενετικής, Ιστορία τού πολιτισμού, Αίσθητική, Κοινωνιολογία, Παιδαγωγική. Είναι σαφές πώς για τόν Φρόνυτ τουλάχιστον μία έννοια διακλαδικότητας ήταν απαραίτητη και για τήν ψυχανάλυση, αλλά και για άλλες επιστήμες. Αυτή ή στάση δέν στοιχειοθετεί πρόταση για μία διεπιστημονικότητα, αλλά μάς επιτρέπει νά βρούμε τό στίγμα τού Φρόνυτ σχετικά μέ τήν επιστημολογική προβληματική της εποχής του.¹⁸

— "Αρχισα αυτή τήν εισήγηση προβάλλοντας μία παραδοξότητα της Ψυχανάλυσεως. Έλπιζω νά φάνηκε πώς αυτή ή «*paradoξότητα*» είναι αναγκαία για τήν Ψυχανάλυση, μιάς και εκμηριώνεται ιστορικά και μεθοδολογικά. Έπί πλέον, είναι σαφές πώς πολλές επιστημολογικές στάσεις όρίζουν και ισάριθμες ψυχανάλυσεις.

Στήν όποιαδήποτε όμως περίπτωση, ή *sui generis* υπόστασή της άποτελεί (και) σήμερα πρόκληση, για ψυχαναλυτές και μη, ώστε νά γίνει ή επεξεργασία ενός νέου σχεδίου επιστημολογίας της Ψυχανάλυσεως. Αυτό τό νέο σχέδιο, λοιπόν, δέν μπορεί παρά νά συμμετέχει στη διεπιστημονική προσπάθεια πολλαπλών έπαναροσδιορισμών. Και πριν άπ' όλα της ίδιας της έννοιας «επιστήμη». Η Ψυχανάλυση μπορεί νά φωτίσει και νά γνωσιακά πλέγματα της εποχής μας. Και φυσικά νά συνεισφέρει μέ τά δικά της έργαλεία, καλή ώρα, στη διασαφήνιση τών κινήτρων για τήν «επιστήμη», ή ακόμη και

18: Έδω μπορούμε νά συμπλησιάσουμε τήν άνάλογη στάση ενός άλλου μεγάλου ψυχολόγου τού 20ού αιώνα, τού J. Piaget, πράγμα, άλλωστε, πού έγινε και στη συζήτηση. Ό Piaget έδειξε ιδιαίτερο ένδιαφέρον για τά επιστημολογικά θέματα και τουλάχιστον για κάποια μορφή διεπιστημονικότητας (βλέπε J. Piaget, «Relations between Psychology and other Sciences», *Ann. Rev. Psychol.*, 1979, 30, 1-8). Μιά σχετικά άγνωστη πτυχή τού έργου του, άναφέρεται στο ένδιαφέρον του για τήν ψυχανάλυση (βλέπε J. Piaget, *The Affective Unconscious and the Cognitive Process*, p. 63-71, in *Piaget and his School*, B. Inhelder and H. H. Chipmann (editors), Springer-Verlag, 1976).

19: Αυτή ή μεταγραφή της προφορικής παρουσιάσεως-συζήτησεως μετά άπό ένα όρισμένο χρόνο έπιτρέπει νά επισημανθεί ή τωρινή εξέλιξη αυτής της έρευνας. Η όμή εκείνης της εισήγησης έλαβε κατά κύριο λόγο ύπόψη της τά επιστημολογικά προβλήματα πού είχε νά άντιμετωπίσει ό ίδιος ό Φρόνυτ στην ψυχαναλυτική του έρευνα. Για τή μελλοντική δουλειά στην επιστημολογία της ψυχανάλυσεως νομίζω πώς θά πρέπει νά ένωματώσουμε τις υποθέσεις τού Λακάν για τήν ύπαρξη τεσσάρων ειδών (δινατών) Λόγων στην κοινωνία μας (les quatre discours). Ό ένας άπό αυτούς είναι ό Λόγος τού Ψυχαναλυτή, οι άλλοι ό Λόγος τού Κυρίου (Maitre), ό Λόγος της Γνώσης και ό Λόγος τού Ύστερικού προσώπου. Διαφαίνεται άμέσως τό «διεπιστημονικό» ένδιαφέρον αυτής της προτάσεως. Η βιβλιογραφία, σχετικά μέ τά quatre discours, βρίσκεται τα σέ πολλά δημοσιευμένα και άδημοσιευτα κείμενα τού Λακάν: Έχω ύπόψη μου τό άδημοσιευτο άρθρο τού Θάνου Λίποβατς, «Οί Τέσσερις Λόγοι», πού τόν ευχαριστώ έδω (βλέπε και J. Clavreul, *L'ordre medical*, Seuil, 1978. G. Wajeman, *Le maître et l'hystérique*, Navarin/Seuil, 1982). Ένδιαφέρουν έπίσης, εκτός άπό τά έργα τού Λακάν και τών Λακανιστών, και οι μη γαλλικές πηγές, όπως: S.

στή διαλεύκανση των προβλημάτων των ανθρωπίνων σχέσεων που τίθενται στα πλαίσια κάθε «επιστήμης». Στην οποιαδήποτε περίπτωση, η επιστημολογία της Ψυχανάλυσεως μένει να συγκροτηθεί όπως, άλλωστε, και η συγκρότηση του χώρου της διεπιστημονικότητας.¹⁹

Παρατηρήσεις και σημειώσεις
στην έκδοση του βιβλίου
"Η ψυχανάλυση και η επιστήμη"

Η ψυχανάλυση είναι μια επιστήμη που έχει ως αντικείμενό της τον ανθρώπινο ψυχή. Η ψυχή είναι το μέρος του ανθρώπου που είναι υπεύθυνο για τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις του. Η ψυχανάλυση είναι η διαδικασία που χρησιμοποιείται για να κατανοηθεί η ψυχή και να αντιμετωπιστούν οι ψυχολογικές διαταραχές. Η ψυχανάλυση είναι μια επιστήμη που έχει ως αντικείμενό της τον ανθρώπινο ψυχή. Η ψυχή είναι το μέρος του ανθρώπου που είναι υπεύθυνο για τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις του. Η ψυχανάλυση είναι η διαδικασία που χρησιμοποιείται για να κατανοηθεί η ψυχή και να αντιμετωπιστούν οι ψυχολογικές διαταραχές. Η ψυχανάλυση είναι μια επιστήμη που έχει ως αντικείμενό της τον ανθρώπινο ψυχή. Η ψυχή είναι το μέρος του ανθρώπου που είναι υπεύθυνο για τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις του. Η ψυχανάλυση είναι η διαδικασία που χρησιμοποιείται για να κατανοηθεί η ψυχή και να αντιμετωπιστούν οι ψυχολογικές διαταραχές.

¹⁹ Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την ψυχανάλυση και την επιστήμη, δείτε το βιβλίο του J. Forrester, *Michel Foucault and the History of Psychoanalysis: History of Science*, 1980, 18, 42, 286-303.